

RECENSIONER / REVIEWS

The Oxford Handbook of Jewish Studies. Edited by Martin Goodman. Associated editors Jeremy Cohen & David Sorkin. Oxford University Press 2002. 1037 s.

Denne »håndbog« giver et spændende indblik i det enorme område der kaldes Judaistik, Jødiske studier eller netop Jewish Studies, sådan som der undervises og forskes i faget ved vore universiteter frem for alt i Europa, USA og Israel. 45 fremtrædende forskere har i 39 kapitler forsøgt at beskrive de respektive områder inden for jødisk historie, litteratur, religion og kultur. Første halvdel af bogen er organiseret kronologisk fulgt af kapitler om sprog og litteratur, og særlige emner som halakha, bibeltolkning, liturgi, filosofi, kunst mmm. Alle kapitler har en kritisk gennemgang af emnets forskningshistorie, ofte også om nye eller voksende retninger inden for forskningen, og slutter med et lille afsnit med Suggested Reading samt omfattende, men kritisk udvalgte bibliografier.

Hovedredaktøren Martin Goodman indleder med en interessant artikel »The Nature of Jewish Studies«, hvor han opridsrer den historiske baggrund for Jewish Studies som et særligt universitetsfag specielt i anden halvdel af det 20. århundrede – samtidig med at forskellige former for jødiske studier bedrives i mange andre discipliner end lige netop en speciel afdeling herfor. Uanset hvordan jødiske studier er organiseret giver det fordele og ulemper, fordi området er så omfattende både i emner og i perioder hvilket bevirker, at kun meget få dele af det har fælles teorier og metoder.

Formålet med håndbogen er at give et overblik over forskningens aktuelle tilstand baseret på forskningsdebattens omfang og interes-

ser inden for de enkelte emner og afspejler derfor ikke de enkelte områders betydning – hvordan man så også skulle kunne afgøre det. Resultatet er blevet ikke bare en imponerende, men også en overordentlig spændende og velskrevet gennemgang af en lang række emner. Det er ikke muligt i en anmeldelse at omtale blot nogle af dem specielt, og jeg har da heller ikke læst nær alle bidrag, men det er mit klare indtryk at virkelig mange af Nordisk Judaistik læsere vil have glæde og nytte af denne håndbog. Jeg har fagligt udbytte af at læse om de områder jeg selv forsker eller underviser i og derfor kender mere indgående, og hertil kommer glæden ved at få en introduktion eller et overblik over andre emner som også er interessante for en judaist, men som man aldrig har tid til at sætte sig nærmere ind i. Jeg tror desuden at bare lidt avancerede studerende i judaistik også vil have god nytte af at læse de kapitler der omhandler de emner de arbejder med, lige som ikke-judaistiske forskere inden for eksempelvis historie, hebraisk sprog, bibelstudier og bibeltolkning med stort udbytte kan få indsigt i den forskning der udføres ud fra andre synsvinkler end deres traditionelle. Jeg kan derfor varmt anbefale at man enten selv køber denne håndbog eller får den anskaffet til sit institut- eller fagbibliotek. Prisen i paperback er virkelig rørende lav – det kan man dårligt få en roman for i dag.

[Hanne Trautner-Kromann]



Andreas Gotzmann, Rainer Liedtke, Till van Rahden, (eds.).
*Juden, Bürger, Deutsche. Zur Geschichte von Vielfalt und Differenz
 1800–1933*, Mohr Siebeck, Tübingen 2001.

Tres år efter Anden Verdenskrig er det nærmest umuligt at beskæftige sig med de tyske jøders historie i nyere tid uden at en sådan refleksion bliver overskygget af Holocaust. Omend det er problematisk at tale om jødisk liv og kultur som en del af Tysklands moderne historie uden samtidig at rette blikket mod deres tilintetgørelse, løber man dog derved fare for at tysk-jødisk historie bliver reduceret til en forhistorie for Shoa, og således kommer til at ligge under for »backshadowing» (Michael André Bernstein).¹ Konsekvensen er, at et andet særpræg ved de tyske jøders historie er i fare for at blive overset:

deres enorme kulturelle kreativitet og enestående sociale opstigning fra slutningen af 1700-tallet til starten af det 20. århundrede. Perioden i tysk-jødisk historie, der bliver behandlet i dette samleværk, kan således langtfra reduceres til et ildevarslenende prælude til fordrivelse og masse mord, men var tillige karakteriseret af en fænomenal succes-historie uden sidestykke i Europa.

Værkets forfattere hører til en »yngre» generation af tyske historikere, oftest født i tresserne, der for alvor har skabt nybrud både indenfor international forskning i jødisk historie og tysk historiografi. De fleste af dem har ikke kun deltaget i en række af konferencer om emnet, som blev afholdt på initiativ af »Wissenschaftliche Arbeitsgemeinschaft des Leo-Baeck-Instituts in der Bundesrepublik Deutschland» i årene 1995–98. De er allerede tidligere blevet hjulpet på vej ind i videnskaben af de ph.d.-workshops, som WAG (den tyske afdeling af LBI, den nok vigtigste forskningsinstitution for tysk-jødisk historie med sæde i London, New York og Jerusalem) har organiseret siden 1980erne. Således er det meget passende, at værket er tilegnet WAG's mangeårige leder, spiritus rector og tysk-jødisk historiografis »grand old man», Reinhard Rürup.

Bindets seksten bidrag er en opsamling af disse nye tendenser og markerer således som helhed en milepæl, der synliggør et generationalt, metodisk og emnemæssigt paradigmeskifte i tysk og tysk-jødisk historiografi. Denne forskning tager udgangspunkt i det paradoksale forhold, at der er bred konsensus omkring jødernes overvældende betydning for udviklingen af borgerlig tysk kultur, og omvendt omkring borgerliggørelsen som det afgørende træk ved jødernes vej ind i det moderne samfund – men at den nyere tyske »Bürgertumsforschung», der med centre ved universiteterne i Bielefeld og Frankfurt/Main er vældet frem siden 1980erne, ikke desto mindre i det store og hele har valgt at ignorere den jødiske del af borgerskabet. Bogens forfattere søger at råde bod på dette deficit, men ser deres forskning ikke kun som et supplement, men snarere som en principiel udfordring til denne forskningstradition: Ved at fokusere på det jødiske borgerskab hhv. på forholdet mellem jødedom og borgerlighed skabes der grundlag for at problematisere og revidere en del af denne »almene» forsknings resultater og konklusioner.

En af de centrale metodiske fællesnævner er, at man ikke definerer relationen mellem det – angiveligt homogene – majoritets-

samfund og den etnisk-religiøse minoritet som udgangspunkt for en lineær assimilationsproces, hvor mindretallet tilpasser sig og er villig til at opgive dets partikulære identitet for at opnå accept og integration. Snarere bliver både borgerskabet og det tyske samfund som helhed forstået som et broget mosaik af grupper og deres kulturer, der befinder sig i en konstant forhandlingsproces, der også forandrer den dominerende kultur, uden at minoritetskulturerne nødvendigvis opgiver deres distinkte individualitet.

På et mere konkret plan har bidragene til fælles, at de fremhæver de tyske jøders status som kernegruppe i borgerskabet, især i det urbane, liberalt-venstreorienterede byborgerskab i 1800-tallets sidste halvdel. De tilpassede sig ikke en homogen og klar defineret tysk-kristen-borgerlig kultur, men var en af de vigtigste bidragydere både til selve udviklingen og til den konstante reformulering af borgerlige livsformer, værdier og kulturelle mønstre. Nogle konkrete eksempler: Rainer Liedtke understreger, hvorledes det jødiske samfunds fattighjælp i Hamborg både var en fortsættelse af jødiske traditioner og samtidig viste vejen frem for det kommunale velfærdssystem ved at definere de trængende som »venner i nøden» i stedet for at stigmatisere dem;² Iris Schröder formår at vise, hvordan socialt engagerede jødiske kvinder i Frankfurt/Main var pionerer for en udvikling, der ikke mere forstod velfærdsydelse som storsindet gave, men som et legitimt krav.³ Marline Ottens undersøgelse af jødisk dialektteater i Berlin i kejsertiden og Weimarrepublikken fremhæver det innovative i, at disse teatre, der en overgang var overmåde populær både i jødiske og ikkejødiske kredse, overvandt skellet mellem »finkulturen» og den folkelige »lavkultur».⁴ Og Stefanie Schüler-Springorums analyse af købmanden Aron Liebecks autobiografi gør det tydeligt, hvordan man i det jødiske miljø i 1800-tallets Königsberg ikke var særlig tilbøjelig til at følge flertalssamfundets tendens til at opgive borgerskabets tidligere »bløde» mandeideal til fordel for en mere militærisk-hård maskulinitet.⁵

En anden problemstilling, der går igen i langt de fleste bidrag, er spørgsmålet om forholdet mellem inklusion og eksklusion: Nogle af forfatterne pointerer, hvorledes der i løbet af 1800-tallet opstod en tysk-jødisk subkultur, der adskilte sig fra flertalssamfundet ved hjælp af egne velfærdsinstitutioner og udviklingen af en egen borgerlig-jødisk selvforståelse – godt hjulpet på vej af et samfund, der fortsat

umuliggjorde jødiske karrierer som embedsmænd og professorer, og af sociale relationer, der kun sjældent førte til nære venskaber mellem jøder og ikkejøder.⁶ Derimod fremhæver flertallet af bidragene, at der – især i anden halvdel af 1800-tallet – ikke kan være tale om en egentlig, aflukket jødisk subkultur: alt for mange sociale miljøer og foreninger åbnede op for jødisk deltagelse, og mange tyske jøder var aktive både i jødiske og almene foreninger.

Konflikten mellem disse synspunkter bliver mindre skarp, når der præciseres, hvilken tidsperiode og hvilken del af borgerskabet der er tale om. I byborgerskabet i årene 1810–1840 var der kun meget begrænset integrationsvilje overfor jøderne. Derimod var borgerlige kredse et halvt århundrede senere væsentligt mere tilgængelige. Tillige markerer holdningen til jødernes inklusion og eksklusion i denne periode en klar skillelinje mellem de to dominerende fløje indenfor borgerskabet: den del, der stod stat, militær og adel nær, var tilbøjelig til at være præget af en specifik borgerlig antisemitisme, hvorimod man hos det liberale og venstreorienterede borgerskab i storbyerne snarere finder en generel positiv indstilling overfor jødernes deltagelse og inklusion.

Med rette pointerer Till van Rahden dog i sin indledende essay, der er en fremragende og skarpsindig refleksion over de historiske emner og problemer, der ligger til grund for bogens forskningsbidrag, at dette peger på et principielt problem hos den borgerlige liberalisme. I dens selvforståelse repræsenterer den værdier af universel betydning, men samtidig har den en tendens til at knytte disse værdier til et specifikt socialt og kulturelt miljø – netop borgerskabet. Dette spændingsforhold mellem universalisme og partikularisme danner det teoretiske grundlag for en væsentlig del af de modstridende kræfter i den borgerlige liberalisme – tolerance og intolerance, inklusion og eksklusion.

Bindet omfatter ligeledes bidrag, der fokuserer på den nye jødiske selvforståelse, der udvikles i løbet af 1800-tallets kamp for ligestilling. Andreas Gotzmann peger således på, at denne nye jødiske identitet langtfra må reduceres til at være styret af assimilationsiver og vilje til at tilpasse sig ved at reducere den religiøse sfæres betydning. Tværtimod: Rabbinnere, intellektuelle, pædagoger og historikere omdefinierer jødedommen ved at »rense» den for de jødisk-nationale og retslige (halachiske) traditioner – men formår at gøre dette »system-

konformt» og uden at opgive jødedommen som sådan. Jødedom som konfession bliver set i fuld overensstemmelse med borgerskabets humanistisk-universelle normer.⁷ Simone Lässig går endda et skridt videre, og argumenterer, at netop denne kulturelle tilpasningsproces er med til at give tyske jøder en »kulturel kapital» (Pierre Bourdieu), der er med til at skabe forudsætningerne for jødernes sociale opstigning og indirekte således bidrager med ressourcer til en ny følelse af samhørighed.⁸

Afsluttende må det påpeges, at der både i en dansk og velsagets også nordisk sammenhæng i en vis grad stadig savnes en sådan kobling af jødisk og generel historieforskning. Til trods for at der i de senere år er blevet publiceret grundige, primært kirkehistoriske værker, der også præsenterer et væld af vigtig og detaljeret kildeforskning om dansk-jødiske forhold, mangler der stadig forskningstiltag, som evner, hvad denne nye generation af tysk-jødisk historiografi har præsteret, fuldt på højde med den internationale forskning i europæisk-jødisk historie: »die Geschichte der deutschen Juden stets auch als Teil einer allgemeinen deutschen Geschichte [zu schreiben]». Således må man håbe, at bogens metoder, analyser og resultater også bliver til inspiration for fremtidig forskning i nordisk jødisk kultur og historie.

[Thorsten Wagner]

Noter

¹ Michael André Bernstein, *Foregone Conclusions. Against Apocalyptic History*, University of California Press, Berkeley 1994.

² *Jüdische Identität im bürgerlichen Raum: Die organisierte Wohlfahrt der Hamburger Juden im 19. Jahrhundert*, 299–314.

³ *Grenzgängerinnen: Jüdische Sozialreformerinnen in der Frankfurter Frauenbewegung um 1900*, 341–368.

⁴ *Eine Welt für sich? Bürger im Jargontheater, 1890–1920*, 121–145.

⁵ »Denken, Wirken, Schaffen«: *Das erfolgreiche Leben des Aaron Liebeck*, 369–393.

⁶ Dette gælder især for Liedtkes og for Andreas Reinkes bidrag.

⁷ Andreas Gotzmann, *Zwischen Nation und Religion: Die deutschen Juden auf der Suche nach einer bürgerlichen Konfessionalität*, 241–261.

⁸ Simone Lässig, *Bildung als kulturelles Kapital? Jüdische Schulprojekte in der Frühphase der Emanzipation*, 263–298.

Martin Schwarz Lausten. *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*. Kirkehistoriske Studier, III. række nr. 10. København: Forlaget ANIS 2005. 599 sider.

I de senere år er der med mellemrum blevet fremsat ønske fra forskelligt hold om, at de universitetsansattes videnskabelige flid skal efterkontrolleres. I professor Martin Schwarz Laustens tilfælde er der nu ingen grund til at nære nogen som helst bekymring. Stort set hvert år foreligger der indtil flere værker fra hans hånd. Schwarz Lausten er i besiddelse af en fornem evne til at formidle historisk stof og ny videnskabelig indsigt i et flydende og lettilgængeligt sprog – ikke kun på skrift men tillige som foredragsholder. Hans forskning koncentrerer sig om den europæiske og danske reformationshistorie – og så om jødernes historie i Danmark, et storstilet projekt indledt i 1992 med værket *Kirke og Synagoge* (2. oplag 2000), der specifikt undersøgte holdningerne i en dansk kirkelig sammenhæng til jøder og jødedom i middelalderen, reformationstiden og under den lutherske ortodoksi (altså i stort set en periode, hvor ingen jøder før hen mod slutningen havde fast bopæl i riget!). Værket fulgtes i 2000 op af *De fromme og jøderne*, der beskæftigede sig med en meget kortere periode, nemlig pietismen i tiden 1700–1760. Kildematerialets omfang er dog til trods for det korte tidsrum betragteligt meget større, sideantallet i bind 2 voksede da også til 667 tætskrevne sider i modsætning til første binds *kun* 536. Bogen om pietismens holdninger til jøderne blev allerede 2 år efter fulgt op af *Oplysning i kirke og synagoge*, der dels belyste oplysningstidens indflydelse internt både i kirken og i det jødiske miljø, dels undersøgte forholdet mellem kirken og synagogen i en periode, hvor begge sider var præget af modsætninger mellem traditionalister og reformivrige. Værket om oplysningstiden endte passende ved udstedelsen af den Kgl. Anordning af 29. marts 1814, det såkaldte Frihedsbrev, hvor de danske jøder ved lov stort set blev ligestillede med andre danske borgere. Det er denne skelsættende begivenhed, der er anledning til titlen på Schwarz Laustens seneste, dog ikke sidste, bind i rækken: *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849*. Fuld religionsfrihed indførtes som bekendt først ved Grundloven i 1849. Som spørgsmålstegnet i titlen antyder, er det forfatterens intention

at undersøge, hvorvidt jøderne så også blev virkelig frie med Anordningen i 1814. Ændredes det omgivende samfunds og ikke mindst kirkens og øvrighedens holdninger sig til jøderne afgørende med Frihedsbrevet? Bogens 599 sider, hvor Schwarz Lausten som i de tidligere bøger åbner for et væld af hidtil utrykt og derfor også for de fleste ukendt kildemateriale viser, at det måske ikke så overraskende var en langsom proces – holdninger, ikke mindst af religiøs art ændrer sig ikke bare fra dag til dag og på grund af en Kgl. Anordning.

Det siger sig selv, at det er lidt af en tour de force at læse dette murstenstykket bind, tilmed skrevet meget tæt med meget små bogstaver. Det er måske også denne anmelders eneste negative kommentar, som således slet ikke går på det indholdsmæssige. Men det er underligt, at et så fremragende og epokegørende værk skal trykkes så pauvert – det gælder alle de fire bind. Også det – om end sparsomme – billedmateriale er af en forbavsende ringe kvalitet. Det må da være muligt at skaffe lidt fondsmidler til en mere indbydende udgivelse af en forsker, der ikke bare er medlem af hæderkronede selskaber som Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab og Det Kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie, men også for nylig er blevet indvalgt i det fornemme Kgl. Svenske Humanistiske Videnskabernes Selskab. Men det ydre til trods, så lønner det sig i høj grad at give sig i kast med disse bøger. Alle er opbygget på samme måde med hovedafsnit, mindre underafsnit med dels overordnede iagttagelser, dels »cases». Det omfattende noteapparat følger teksten nederst på siderne. Til sidst oplistede de mange utrykte som trykte kilder, specielt fra Danske Kancellis Arkiv, Mosaisk Troessamfunds Arkiv og flere Lands- og Stadsarkiver. De 6 hovedafsnit i nærværende bind er spændende skrevet, systematisk og tematisk inddelt, ofte med kortfattede og gode resuméer af hovedpunkterne. At gå nærmere ind på de mange personer, problemstillinger, stridigheder og sager, som Schwarz Lausten gennemgår er umuligt her. Flere af dem er faktisk ganske morsomme. Derimod kan det måske give læselyst med en oprensning af nogle af bogens hovedkapitler. I kap II behandles mere overordnet træk af det jødiske samfunds sociale og religiøse forhold i perioden, forholdet til det omgivende enevoldssamfund, det indre religiøse liv og så de jødiske lærerembeder, kateketerne og den stilling, der efterhånden udmøntes i overrabbineren. Interessant for undertegnede er oplysningen om, at selve titlen *overrabbiner* faktisk

er den statskirkelige biskop Münters ide! Frihedsbrevet til trods blev århundredets begyndelse præget af både korporlige som litterære antisemitiske episoder. I den forbindelse nævner Schwarz Lausten naturligt også jødernes forsvarere, herunder forfatterpræsten Blichers far, den rationalistiske præst Niels Blicher. Når der helliges Niels Blicher 3–4 sider, så er det hovedsageligt præstens stillingtagen til et af datidens antijødiske skrifter af Conrad G. F. E. von Schmidt-Phiseldeck, navnet til trods dansker, ansat i statsadministrationen og i øvrigt medlem af Videnskaberne Selskab. Blicher, der er talsmand for gensidig respekt og for sig så tiden moden til en forbrødring af jøder og kristne, fremfører en storstilet og detaljeret plan om et fælles Stormøde, der skal afholdes i Paris. Det realistiske var nok aldrig den midtjyske præsts stærkeste side, men han var alligevel på sin måde udtryk for en ny og mere positiv holdning i kirken til jøderne. Jesper Langballe, der er en habil historiker har i en velskrevet bog »Niels Blicher – en 1700-tals præst«, udgivet af Institut for Kirkehistorie i 2000, indgående behandlet den gamle Blichers skrift fra 1819. Det undrer mig derfor lidt, at den ikke er nævnt hverken i noterne eller litteraturlisten. I kap. III gennemgår Schwarz Lausten en række af samtidens kristne teologer og forfatters syn på jøder og jødedom. Det mest omfattende kapitel er det følgende (IV), hvor det bl.a. drejer sig om de jødiske børns undervisning. En række gamle problemstillinger, som også er behandlet i forrige bind, dukker op på ny, det er lærebogsspørgsmål, det er begravelsesproblematikker og jødisk eds-aflæggelse. De mange underafsnit kan opdeles i to grupper, nemlig spørgsmål der angår jødernes forhold til det omgivende samfund og så spørgsmål om, hvorvidt den påståede nye frihed havde betydning, ikke mindst i indre religiøse forhold. Ikke overalt er friheden således lige nem at få øje på. Måske var det internt i tidens jødedom en lykke, at man i mange år havde den respekterede og konsensusøgende Abraham Wolff som overrabbiner. I kapitel V tages jødemissionen, der havde sin blomstringstid i pietismen, op igen. Også her blæste nye vinde. Faktisk måtte man for regeringen i den her behandlede periode ikke missionere i Danmark blandt jøder. Alligevel bød tiden på flere kristne jødemissionærer, bl.a. den kendte Hans Nicolajsen fra Løgumkloster. Det skal bemærkes, at jødemissionen fandt nogle af sine varmeste fortalere hos den spirende grundtvigske bevægelse.

Med nærværende undersøgelse har Martin Schwarz Lausten igen

vist sin evne til på fremragende måde at belyse og formidle nyt om forholdet mellem jøder og kristne i Danmark. Som i de forrige bind har den kirkehistoriske professor åbnet for kildestof til et utal af emneopgaver og forskningsprojekter i fremtiden. Undertegnede anmelder beklager meget, at han ikke mere går på universitetet. Tænk sig at få de muligheder serveret! Til gengæld kan man så glæde sig over som lægmand ikke længere kun at være henvist til at læse Poul Borchsenius' i øvrigt gode gennemgang af jødernes forhold i Danmark. Med Schwarz Laustens indsats har vi et langt mere facetteret billede at ty til, foreløbig næsten 2500 sider. Og Martin Schwarz Lausten lover i sit forord, at der efter nærværende bind vil følge en fremstilling af udviklingen fra 1849 til nyere tid. Schwarz Laustens enorme indsats er netop i afvigte år blevet afsluttet med et femte og sjette bind.

[Lars Hagensen]



Jon Reitan: *Jødene fra Trondheim*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag 2005, 184 sider.

I 2005 kunne Det Mosaiske Trossamfunn (DMT) i Trondheim feire sitt 100-årsjubileum som organisert jødisk menighet. Det var bare i Oslo (Kristiania) og Trondheim det ble dannet egne jødiske menigheter i Norge, selv om det i beskjedne målestokk fant sted en viss organisering av religiøst jødisk liv også andre steder (se for eksempel D. Rian: »Jødisk lokalhistorie i Norge» i *Nordisk judaistik* vol. 25, no.1, 2004, s. 89–91).

De norske jødernes historie, med særlig vekt på Oslo og Trondheim, er grundig beskrevet i Oskar Mendelsohns voluminøse tobindsverk *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (se Svante Hanssons recensjon i *Nordisk judaistik* vol. 8, 1987, s. 167–169). Men til tross for det omfattende arbeid som her er nedlagt, vil det likevel være temaer og momenter som kan og bør videreføres, flere kilder som kan utnyttes, og andre perspektiver som kan anlegges.

Det er derfor gledelig at DMT i Trondheim i forbindelse med sitt jubileum engasjerte den unge historikeren Jon Reitan til å skrive Trondheimsjødenes historie på nytt. Reitan bygger selvsagt videre på Mendelsohns arbeid, som ingen kan komme utenom. Samtidig

har han samlet inn et omfattende muntlig kildemateriale fra jøder som vokste opp i byen i mellomkrigstiden og i tiden etter den andre verdenskrig. Her foreligger et verdifullt supplement til Mendelsohns mer dokumentariske kildemateriale. Parallelt har Jødisk museum i Trondheim samlet inn og arkivert fotografier, brev, dagbøker og andre typer kilder. Reitans bok har dermed kunnet presentere et rikholdig og verdifullt fotografisk materiale som ikke har vært publisert tidligere.

Forfatteren har også reist i det tidligere jødiske bosettingsområdet nordøst i Polen og i Litauen, til landsbyer som Raczki og Latzova, som flere Trondheimsjøder kom fra. Han har fulgt de delvis utviskede spor etter jødisk liv og forsøker å tegne et bilde av *shtetl*-kulturen, som var mange av Trondheimsjødenes bakgrunn. Her har han lyktes i å tegne et noe bredere bilde av Trondheimsjødenes bakgrunn enn det som tidligere er gitt. Den jødiske migrasjonen, ofte til Sverige først og Norge deretter, settes inn i rammen av samtidens storpolitiske forhold – et trekk som gjelder store deler av Reitans fremstilling.

Trondheim var mot slutten av 1800-tallet en by i vekst. De første jødene som kom, drev gjerne med sesongpreget omførselshandel, ikke minst i tilknytning til de store fiskeriene nord i landet. Etter hvert etablerte flere seg med faste forretninger – de fleste i en viss nærhet til byens havn og jernbanestasjon. Andre yrkesgrupper kom til. I 1900 finner Reitan 125 jøder fordelt på 23 husholdninger i byen (s. 15).

I 1902 kjøpte Trondheimsjødene grunn til en jødisk gravlund, som fortsatt er i bruk. I 1905 opprettet de Det Mosaiske Trossamfund (s. 63–67) og kjøpte lokaler til synagoge og religionsskole. Trondheims nåværende synagogekompleks, som blant annet også huser samfunnshus, bibliotek og Jødisk museum, ble etablert i 1925 i en bygning som hadde tilhørt byens eldste jernbanestasjon (s. 67–69).

Reitan anvender sitt kildemateriale godt og tegner et levende bilde av så vel forenings- som familieliv og forholdet til det omgivende samfunn, som generelt sett må sies å ha vært godt.

Nær 40 sider er viet Trondheimsjødenes holocaust. Trossamfunnet mistet halvparten av sine 260 medlemmer, de fleste i Auschwitz, men også åtte i den lokale »SS Strafgefängenenlager Falstad». Savnet for etterkrigsgenerasjonen har vært stort: »Noen hadde mistet alle, alle hadde mistet noen» (s. 132). Synagogen ble konfiskert og brukt som hospits for tyske soldater på gjennomreise.

Siste del av boken dokumenterer den tunge gjenreisningen i etterkrigstiden, frem til en samtid der menigheten sitter med en nyrenovert synagoge og økende aktivitet, særlig blant de unge, og en viss vekst i medlemstallet.

Jon Reitan har med sin veldokumenterte bok om jødene i Trondheim bidratt til ny kunnskap om jødisk liv og historie i Norge. Det bilde som her er tegnet av jødisk tilstedeværelse og integrering i en norsk by, kan utvilsomt også bidra til å styrke jødisk identitet i vår tid.

[Dagfinn Rian]



Jane Mink Rossen & Uri Sharvit. *A Fusion of Traditions. Liturgical Music in the Copenhagen Synagogue*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 310. Odense: University Press of Southern Denmark, 2006, 156 s. + CD.

Et af de væsentlige københavnske musikmiljøer, som ikke hidtil har været underkastet en grundig videnskabelig undersøgelse, er det, der knytter sig til synagogen. Derfor har dette miljø heller ikke fået den behandling i danske musikhistorier, som det fortjener. I denne nyudkomne bog rådes der bod på dette. Bogens første del (af Jane Mink Rossen) behandler etableringen af den jødiske menighed i København og i forbindelse hermed de danske myndigheders bestræbelser på at fremme en assimilation mellem jøderne og det samfund, de kom til at udgøre en del af. Og det er netop dette sam- og modspil mellem det jødiske mindretal og staten, der også giver sig udslag i den liturgi, som etableres i synagogen i København. Jane Mink Rossen påviser den akkulturation, der ses i bl.a. forsøg på indføring af orgel til afsyngelsen af salmer samt benyttelsen af danske melodier til danske oversættelser af Davids Salmer. Den grundige gennemgang af den imponerende række af kantorer i København – hvoraf flere var særdeles betydningsfulde, også i international sammenhæng – er meget værdifuld og sætter bl.a. komponisten, sangpædagogen og musikanmelderen Leopold Rosenfeld ind i en sammenhæng, man nemt kan overse ved anvendelsen af den gængse musiklitteratur. Afslutningsvis gør Jane Mink Rossen overbevisende rede for de træk i

den nuværende sang i synagogen i København, som giver den en enestående status. Om den musikalske assimilation i løbet af 1800-tallet hedder det ganske tankevækkende: »The musical assimilation in the synagogue of that period may have been an attempt on the part of a marginal population to find security within a Danish society, which in reality wanted their full assimilation, including conversion to Christianity.» (s. 63f.).

I bogens anden del beskriver Uri Sharvit den særlige københavnertradition, som den giver sig udtryk i de forskellige dele af den jødiske liturgi, og han sætter den i relation til polsk og tysk tradition. Herudover gives der eksempler på indoptagelse af vestlige stiltræk som brodannelser («bridges») mellem jødisk og dansk tradition. Den detaljerede gennemgang ledsages af en lang række instruktive nodeeksempler. Sharvit sammenfatter resultaterne af sine undersøgelser bl.a. således: »We have seen that liturgical music in the Copenhagen synagogue plays a very important socio-cultural role in rehearsing and remembering various traditional features in order to strengthen the people's sense of being a united cultural community.» Og til slut hedder det: »We see the German style side by side with the Polish cantorial recitative, but above all, we see the Copenhagen amalgamation creating a tolerant atmosphere through acceptance of both styles and the creation of unique features that ease the process of such an adaptation.» (s. 111). Musikken tjener således til identifikation af den jødiske befolkningsgruppe, samtidig med at den selv åbner for påvirkning og indoptager træk udefra. På den måde har den været et meget væsentligt element i opbygningen og bevarelsen af det jødiske samfund i København.

Som eksempler på den liturgiske tradition og som klingende dokumentation af Sharvits undersøgelser følger en cd med bogudgivelsen. Den bringer optagelser fra to helligdage i 1967, dels Rosh Hashanah, hvor kantor Leo Grabowski gør tjeneste, dels Simchat Torah med Eduard Fried som kantor. Det er betagende at lytte til disse teknisk fyldestgørende og stemningsmæssigt meget fine optagelser.

Kun få åbenlyse fejl skæmmer bogen: Leopold Rosenfeld og hans far Isidor Rosenfeld staves konsekvent Rosenfeldt. Leopold R. blev ikke »a music professor in Copenhagen, 1889» (s. 40), men derimod titulær professor, og derudover var Svend Grundtvig ikke præst (s. 36), men folkemindeforsker. Endelig synes den refererede titel

»Jørgensen, ed. 1984« ikke at optræde i *References cited* s. 112ff. Disse fejl rokker på ingen måde ved de store kvaliteter, der ligger i denne bog, som forhåbentlig vil medvirke til at give den liturgiske musik i synagogen i København en fortjent plads i almen dansk musikhistorie.

[Claus Røllum-Larsen]